

Tüskés Gábor

A VERSES FORTUNATUS-FELDOLGOZÁSHOZ

Az első eredeti német prózaregény két, egymástól jelentősen különböző változatban, a magyar irodalom két, egymást követő korszakában jutott el a közönséghez. Először egy verses feldolgozásban, amely az első német kiadás után mintegy hetven évvel, 1578 és 1583 között jelent meg,¹ míg az ettől független prózafordítás újabb hetven év múlva, 1651-ben látott napvilágot.² Míg azonban a verses változat nem jelent meg újra az 1930-as kritikai kiadásig, a prózafordítás számos további kiadást, ponyvakiadást, átdolgozást és modernizálást ért meg egészen a legutóbbi időkig. Paradox helyzet, hogy az eredetihez időben közelebb álló verses feldolgozás műfaját, tartalmát, szemléletét és esztétikai minőségét tekintve egyaránt jóval távolabb áll a német eredetitől, mint a későbbi prózafordítás. A két *Fortunatus*-változat jelzi a magyarországi olvasóközönség irodalmi igényének viszonylag késői elmozdulását a verses, gyakran még énekelt históriától a verses regény,

¹ *Az Fortunatusrol valo szép historia, énece szerént szereve...* [Kolozsvár, 1577–1583, Heltai Gáspárné] (RMK I 343 = RMNy 461); szövegkiadása: *Régi Magyar Költők Tára XVI. század*, kiad. DÉZSI Lajos, VIII, Budapest, 1930, 337–499 (a továbbiakban: DÉZSI, 1930). A kiadvány címlapmetszetéhez vö. SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*, Művészettörténeti Értesítő, 6 (1957), 141–160, itt: 148. 40. kép; SZÁNTÓ Tibor, *A szép magyar könyv*, Budapest, 1974, 71. kép. A címlapmetszet és a két illusztráció független a prózaregény 16. századi német kiadásainak fametszeteitől. Az 1509-es Fortunatus-kiadás illusztrációinak továbbéléséhez ld. Manuel BRAUN, *Illustration, Dekoration und das allmähliche Verschwinden der Bilder aus dem Roman (1471–1700)*, In *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, ed. by Karl A. E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER, Leiden, Boston 2005, 369–408. – A prózaregény fogalmához vö. Jan-Dirk MÜLLER, *Augsburger Drucke von Prosaromanen im 15. und 16. Jahrhundert*, In *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, hg. v. Helmut GIER und Johannes JANOTA, Wiesbaden, 1997, 337–352. – Az itt közölt szöveg „*A magyar Fortunatus-változatok*” című tanulmány első részének erősen rövidített változata. A teljes szöveg megjelenés alatt áll az ItK 2008-as évfolyamában. A tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseiért Jankovics Józsefnek mondok köszönetet.

² *Az Fortunatusrol iratott igen szép nyajas beszédű könyvetske...* [Lőcse] 1651 [Brewer] (RMK I 848 = RMNy 2375); szövegkiadása: LÁZÁR Béla, *A Fortunatus-mese az irodalomban*, Egyetemes Philologiai Közöny, 1890, II. pótk., 335–504, itt: 399–504 (a továbbiakban: LÁZÁR, 1890).

illetőleg a prózai olvasmány irányába.³ A verses adaptáció a magyar verses epika 16. századi történetének különleges darabja és a téma legkorábbi idegen nyelvű feldolgozása egy másik műfajban. A prózafordítás a legkorábbi 17. századi szép-prózai elbeszélés magyar nyelven, mely fontos szerepet játszott a fikciós próza történetében.⁴

A két *Fortunatus*-változatot együtt, nemzetközi összefüggésben – egyetlen korai kivételtől eltekintve⁵ – nem vizsgálták. Míg az angol, cseh, lengyel és jiddis nyelvű *Fortunatus*-adaptációkról készültek összehasonlító tanulmányok,⁶ a magyar változatokról nincs ilyen áttekintés. A két szöveg kritikai kiadása közül az egyik 1890-ben, a másik 1930-ban jelent meg, s egyik sem felel meg a mai történeti-kritikai igényeknek. A prózafordítást kiadó és disszertációjának eredményeit németül is publikáló Lázár Béla tévedéseinek egy részét a későbbi kutatás ugyan helyreigazította, ez azonban nem jelent meg német nyelven.⁷ A Hans-Gert Roloff-féle *Fortunatus*-kiadás függelékében közölt bibliográfia regisztrálja ugyan a magyar nyelvű verses változatot, de nem a feldolgozások, hanem a fordítások között tünteti föl, s nem jelzi a prózafordítás összes kiadását sem.⁸ Az *Enzyklopädie des Märchens* Fortunatus-szócikke meg sem említi a verses feldolgozást, amely pedig éppen a népszerű elbeszélő témák és motívumok története szempontjából nem elhanyagolható.⁹ A prózai változat modernizált szövege kétszer is megjelent az 1980-as években.¹⁰

³ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, 1964, 301 (BÁN Imre).

⁴ Uo., 304.

⁵ LÁZÁR, 1890, 362–372; Béla Lázár, *Über das Fortunatusmärchen*, Ungarische Revue 13 (1893), 334–348, 15 (1895), 461–477, 692–716, itt: 469–477; vö. továbbá: Uő, *Über das Fortunatus-Märchen*, Leipzig, 1897.

⁶ A. F. LANGE, *On the relation of Old Fortunatus to the Volksbuch*, Modern Language Notes, 18 (1903), 141–144; Josef HRABÁK, *Zum stilistischen Aufbau des tschechischen „Fortunatus“*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, 16 (1967), 759–762; *Fortunatus*, k vydání připravil a úvod napsal Josef HRABÁK, Praha, 1970; Josef MATL, *Deutsche Volksbücher bei den Slawen*, Germanisch-Romanische Monatsschrift, N. F., 5 (1955), H. 3, 193–212; Jurij STRIEDTER, *Der polnische „Fortunatus“ und seine deutsche Vorlage*, Zeitschrift für slavische Philologie 29 (1961), 32–91; *Fortunatus: Die Bearbeitung und Umschrift eines spätmittelalterlichen deutschen Prosaromans für jüdisches Publikum*, hg. v. John A. HOWARD, Würzburg, 1991.

⁷ BLEYER Jakab, *Fortunatus-népkönyvünk és német eredetije*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 31 (1907), 729–746; vö. HEINRICH Gusztáv, *A Fortunatus-mese eredete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 26 (1916), 153–157.

⁸ *Fortunatus. Studienausgabe. Nach der editio princeps von 1509*. Mit Materialien zum Verständnis des Textes hg. v. Hans-Gert ROLOFF, Stuttgart, 1981, 340–342.

⁹ *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Bd. 5, hg. v. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin–New York, 1987, Sp. 7–14 (Hans-Jörg ÜTHER).

¹⁰ *Fortunatus és Magelóna históriája*, gond., bev., jegyz. NEMESKÜRTY István, Budapest, 1984, 23–189; *Magyar elbeszélők 16–18. század*, vál. GYENIS Vilmos–S. SÁRDI Margit, sajtó alá rend. S. SÁRDI Margit, Budapest, 1986, 204–324, 1072–1077.

Keletkezés, műfajtörténeti kontextus

A verses feldolgozás költője jelenleg ugyanúgy ismeretlen, mint a német prózaregény szerzője. A személyével kapcsolatban eddig felmerült egyetlen nevet, Heltai Gáspárét a későbbi kutatásban különböző okok miatt elvetették, illetőleg kevésbé tartották valószínűnek szerzőségét.¹¹ Heltai szerzősége nagy biztonsággal kizárható, ha figyelembe vesszük, hogy a prózájában fellelhető jellegzetes germanizmusoknak¹² nincs nyoma a verses feldolgozás szövegében. Az, hogy a mű néhány évvel Heltai halála után, az ő nyomdájában látott napvilágot, inkább nehezíti az azonosítást, mivel a Heltai-nyomda törekedett a következetes írásmód alkalmazására kiadványaiban, s a szöveg nyelvi, helyesírási sajátosságai nem adnak támpontot a szerző meghatározásához.¹³

A 16. századi verses históriák, fordítások és átköltések szerzői többnyire nyomdászok, papok és iskolamesterek voltak, s a verses *Fortunatus* költőjét is minden valószínűség szerint a protestáns lelkészek körében kell keresnünk.¹⁴ A szöveg tanúsága szerint nem volt átfogó humanista műveltsége, de kedvelte az ismert antik és bibliai példákat, hivatkozásokat, s határozott írói elképzeléssel és szerzői tudatossággal, a reformáció irányzatain belül közelebből nem meghatározható felekezeti öntudattal és kialakult erkölcsi nézetekkel rendelkezett. Lehetséges, hogy evangélikus volt, mivel a szentek példáját említi a házassággal kapcsolatos egyik fejtegetésében (1777–1778). Maga állítja, hogy járt Szebenben, az erdélyi százszek egyik központjában, s ott ismerte meg *Fortunatus* történetét:

¹¹ LÁZÁR, 1890, 366–369; DÉZSI 1930, 496.

¹² VELCSOV Mártonné, *Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben (Az elbeszélő múlt vallomása)*, Nyelvészeti Dolgozatok (Szeged), 171. sz. (1979), 47–70.

¹³ Molnár József szűkszavú megjegyzése szerint „Helyesírási és hangtani kritériumok alapján Heltai lehet a fordító.” MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Budapest, 1963, 112. A közölt táblázatok tanúsága szerint azonban Molnár csupán a fő nyelvi tendenciákat vizsgálta. Szathmári István kérésére ismét megvizsgálta a szöveg nyelvi sajátosságait és összevetette ezeket Heltai műveivel. Következtetése szerint Heltai nyelvének fontos vonásai hiányoznak, illetőleg másként fordulnak elő a *Fortunatus* szövegében. Vö. továbbá: B. GERGELY Pirokska, *Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből*, Magyar Nyelvjárások, 38 (2000), 41–50.

¹⁴ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR, 1890, 340; DÉZSI, 1930, 495–496.

„Gondolatból azért nem szinte ezt irtam, / Ezt irván németből Szebenben hallottam.” (3399–3400).¹⁵

A költőt érdekelte a népek és nyelvek eredeztetése, köztük a magyaré, foglalkoztatta a nemesség keletkezésének kérdése, s kemény szavakkal bírálta a deák rend irigységét, a királyok és nemesek házassági szokásait. Jól ismerte és a különböző társadalmi réteghez tartozók közti házasság igazolására beillesztette művébe Telamon király 1578-ban Kolozsvárott megjelent históriájának összefoglalását. Egyik megjegyzése szerint nemcsak értett németül, de németek között is forgott (612). A magyar múlttal és jellel kapcsolatos szórványos utalásai határozott, de bizonyos távolságtartást jelző magyarságtudatról tanúskodnak. Munkájával kettős célt tűzött maga elé: tanítani és szórakoztatni akarta olvasóit, közülük is elsősorban az ifjakat és az udvari rend tagjait.

A feldolgozás megjelentetését kellően indokolt megfontolások alapján az 1578–1583 közötti évekre tette a kutatás.¹⁶ Ami a szöveg keletkezési idejét illeti, elvben nem zárható ki az 1578 előtti keletkezés sem, mivel a verses históriák egy részét megjelenésük előtt több évvel, sőt évtizeddel korábban szerezték. Ebben az esetben azonban fel kellene tételeznünk a szövegben idézett Telamon király históriájának egy mára elveszett korábbi kiadását, illetőleg kéziratos formában való ismeretét.

A szerző többször utal német forrására a szövegben (pl. 267, 727).¹⁷ Dézsi Lajos fölvetése, mely szerint a feldolgozás forrása lényegesen különbözhetett a német „népkönyv”-től, „talán annak csak kivonata volt”,¹⁸ nem állja meg a helyét, mivel a prózaregénynek 1583 előtt nem készült kivonatos változata. Az úgynevezett frankfurti csoport kiadásai tartalmazznak ugyan kisebb rövidítéseket, ezek azonban nem érintik az elbeszélés menetét.¹⁹ A feldolgozás szerkezeti és tartalmi szempontból egyaránt nagymértékben eltávolodott az eredetitől, a cse-

¹⁵ A szövegbeli számok a továbbiakban a Dézsi-féle kiadás sorszámozására utalnak. – A német nyelvű Fortunatus-kiadások Erdélyben fennmaradt jelenleg ismert egyetlen példánya a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található: *Fortunatus mit seinem Seckel und Wuensch-Huetlein, Wie er dasselbe bekommen, und ihm damit ergangen, in einer überaus lustigen Lebens-Beschreibung vorgestellt, Mit schönen Figuren gezieret*, h. n., é. n. Jelzet: U 73.271. A címléírás alapján a példány a Roloff-féle bibliográfia egyik év nélküli, 17. századra datált kiadásával azonosítható, melyből a Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin őriz további példányt. Fortunatus (8. jegyzet), 328. A tartós használat nyomait mutató kolozsvári példány címlapján „Sz. K. Szász István” tulajdonosi bejegyzés olvasható, a 146–147. oldalak közé láthatóan beillesztettek néhány kézírásos lapot, de utólag kivágták. (Az autopsziát Tar Gabriella Nórának köszönöm.) – Az erdélyi szász lakosság történeti könyvtárainak jelenleg ismert katalógusaiban és könyvjegyzékeiben nem fordulnak elő német nyelvű Fortunatus-kiadások. (Verók Attila szíves közlése, mintegy 2000 lapnyi forrásanyag áttekintése alapján.) Vö. VERÓK Attila, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai*, In *Könyves műveltség Erdélyben* (összeáll. BÁNYAI Réka), Marosvásárhely, 2006, 22–42.

¹⁶ Vö. RMNy 461 sz. tétel megjegyzéseit.

¹⁷ LÁZÁR, 1890, 371.

¹⁸ DÉZSI, 1930, 497.

¹⁹ STRIEDTER (6. jegyzet), 47–50.

lekmény elemeinek csak egy részét vette át, ezért ebben az esetben nincs értelme felvetni a forrásul használt konkrét kiadás kérdését. Csupán feltételezhető, hogy a használt kiadás nem az első kiadást viszonylag pontosan követő ún. augsburgi csoportból, hanem az 1551-től kezdődő ún. frankfurti csoportnak a feldolgozás megjelenési idejéhez közeli kiadásai közül került ki. A megjelenést megelőző utolsó frankfurti kiadás 1570-ben látott napvilágot. A szöveg idézett utalása alapján a forrás közvetítésében számításba kell vennünk az erdélyi szász lakosság szerepét.

Az összesen 3408 tizenkét szótagú sorból, azaz 852 négysoros strófából álló verses *Fortunatus* a német prózaregény cselekménye és elbeszélő motívumai egy részének felhasználásával, átalakításával és jelentős mértékű kibővítésével készült, moralizáló célzatú szuverén átköltés. Műfaját tekintve sajátos átmenetet alkot a verses elbeszélés, a verses história (az ún. históriás ének) és a verses regény között; több szempontból az utóbbihoz áll közelebb. Különböző eredetű műfaji minták találkoznak össze benne, s ezzel jelzi a középkori verses elbeszélő formák továbbélését és lassú átalakulását a 16. század második felében.

A verses forma választását az magyarázza, hogy egyrészt jól megfelelt a szóbeli előadás követelményének. Másrészt ebben az időszakban a magyar nyelvű írásbeliség viszonylag késői kialakulása és a prózára való lassú áttérés miatt ez volt az anyanyelvű szövegek hagyományos formája, s a históriás ének konvenciórendszere volt a leginkább hozzáférhető a szerzőknek és az olvasóknak.²⁰ Míg Nyugat-Európában az elbeszélő versforma ekkor jórészt már túlhaladottnak számított és elsősorban prózai történetek voltak az udvari körök szórakoztató olvasmányai, Magyarországon az epika verses formájú maradt és továbbra is versben tolmácsolták a prózai történeteket.²¹ Elbeszélő szövegek utólagos megverselésére a 15–16. századi német irodalomban is vannak példák, a szláv népeknél pedig még a 17–18. században is készültek prózaregények verses feldolgozásai.²²

Ismeretes, hogy nálunk csak a 16. század második felében alakult ki olyan széles írástudó réteg, amely számottévó mennyiségben igényelt anyanyelvű, világi tárgyú szépprózai olvasmányokat.²³ Magyar nyelvű szépprózai elbeszélést alig fél tucatot ismerünk ebből az időszakból, ezek is szinte kivétel nélkül fordítások, s a 16. században néhány kivétellel mindaz, ami nem szorosabb értelemben vett tudomány volt, Nyugat-Európához viszonyítva archaikus módon, versbe foglalva jelent meg.²⁴ A *Fortunatus* szempontjából külön figyelmet érdemel, hogy a verses históriák hatékonyan terjesztették az irodalmi műveltséget, és sokoldalúan előkészítették a magyar nyelvű humanista költészet kibontakozását.²⁵ A *Fortunatus* költőjére

²⁰ ORLOVSZKY Géza, *A históriás ének* In *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ–ORLOVSZKY Géza, Budapest, 2007, 310–322.

²¹ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, 1964, 442–443.

²² *Realexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Bd. 3, hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Berlin–New York, 2003, 770–771; MATL (6. jegyzet), 197.

²³ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1133.

²⁴ BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, 1. Budapest, 1886, 82.

²⁵ *A magyar irodalom története 1600-ig* (21. jegyzet), 404–405, 523–536.

nézve sem közömbös, hogy a történelmi költők névtelenségét többnyire az óvatosság motiválta, s előfordul, hogy az elbeszélte történet vagy annak részlete a szerző sorsát példázza.²⁶

Szerkezeti különbségek

A verses feldolgozás csak az alaptémában emlékeztet Fortunatus kalandos történetére,²⁷ s a magyar szerző a kor gyakorlatának és a műfaj hagyományainak megfelelően²⁸ csupán nyersanyagként használta és alaposan átköltötte a prózaregényt. Megtartotta az életrajzi alapformát, az utazás alaprétegét azonban erősen redukálta.²⁹ Nagymértékben leegyszerűsítette, átalakította és más irányba terelte az elbeszélés szerkezetét; összevonta és tömörítette a cselekmény menetét; megváltoztatta annak tagolását és módosította a főszereplő jellemét. Több mellékszereplőt és fontos részletet elhagyott; rendkívül rövidre fogta Fortunatus fiának történetét; ugyanakkor jelentős mennyiségű új, az eredetiben nem szereplő antik, bibliai, történelmi és más tudós utalást, aktuális megjegyzést, magyar vonatkozást, elbeszélő motívumot, önálló miniatűr elbeszélést és erkölcsi fejtegetést toldott be.³⁰ Leegyszerűsítette Fortunatus európai vándorlásának útvonalát, jórészt mellőzte, illetőleg megváltoztatta a hely- és személyneveket, s nem kis mértékben alakították a szöveget a fölvetett erkölcsi problémák. Az elbeszélő témák és motívumok felhasználásában nagyrészt hasonló módon járt el, mint a német szerző, azaz tetszőlegesen variált, kontaminált, változtatott meg régi és illesztett be új motívumokat. A valóság elemeinek rovására a mesei vonásokat juttatta túlsúlyra, s Fortunatus alakját meseszerűvé, sőt mitikusná növelte. Mindezzel módosította a mű alaptendenciáját, s a gazdagság és bölcsesség dilemmája helyett a származástól független érvényesülést és becsületes életpálya modellt, valamint a szülők iránti gyermeki szeretet gondolatát állította a középpontba.

A szerkezeti összevetés tanúsága szerint az első kiadásban negyvennyolc, később ötven fejezetből álló prózaregénnyel szemben a feldolgozás összesen hét részre tagolódik. A részek különböző hosszúságúak, terjedelmük 256 és 892 sor között mozog.³¹ Az I. rész önálló betoldás: a rövid figyelemfelkeltést és témamegjelölést az emberiség és a nyelvek származásának elbeszélése, valamint a magyarok eredetéről, nyelvéről és vallásáról szóló fejtegetések követik. A II. rész

²⁶ Vö. 20. jegyzet.

²⁷ *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 7. – DÉZSI 1930, 494–495. csupán a fontosabb eltérések egy részét vette számba.

²⁸ *Széphistóriák*, utószó KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, 1975, 201–202.

²⁹ Vö. Renate WIEMANN, *Die Erzählstruktur im Volksbuch Fortunatus*, Hildesheim–New York, 1970, 22–35.

³⁰ Vö. LÁZÁR, 1890, 370–371; DÉZSI, 1930, 494–495.

³¹ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR, 1890, 371–372; DÉZSI, 1930, 496–497. Az RMNy 461 sz. tétel leírása tévesen hat részből állónak mondja a művet.

foglalja magában a regény első tizenhat fejezetének anyagát a Konstantinápolyba (a magyar változatban: egy király udvarába) érkezésig, de a fejezetek egy részének megfelelője hiányzik, s a cselekmény némileg másként alakul. A III. rész öleli fel a következő három fejezetet a fogadós megbüntetéséig, de egy fejezet megfelelője hiányzik, s a magyar változat több ponton eltér az eredetitől. A IV. rész feleltethető meg a következő, [20.] fejezet tartalmának Fortunatus letelepedéséről Famagustában. A magyar változatban azonban a hős egy császár szolgálatába áll, aki hálából egyetlen lányát szánja neki feleségül, s a cselekményhez hosszú fejtegetés kapcsolódik a királyok és nemesek házasságkötési rendtartásáról.

Jelentősen módosított formában a regény következő két fejezete szolgáltatja az V. rész anyagát Fortunatus lakodalmának leírásával. A VI. résszel a következő hat fejezet állítható párhuzamba, a lakodalmat követő mulatságtól az elrabolt süveg eredménytelen visszaszerzési kísérletéig a szultán által, a fejezetek egy részének azonban nincs megfelelője a magyar változatban, s a cselekmény részben másként alakul. Az utolsó, VII. rész feleltethető meg a következő két fejezet tartalmának, de itt csupán néhány motívum azonos, s új cselekményszál jelenik meg: Fortunatus visszatér szüleihez, apja bocsánatát kéri, s halálukig gondjukat viseli. A rész végén mindössze nyolc strófa foglalja össze a regény egész második részének tartalmát, Fortunatus fiainak tizennyolc fejezetben előadott történetét, majd az eredetihez hasonlóan a tanulság megszívelésére való felszólítás zárja az elbeszélést. A hét részre tagolás mutatja a szerző nagyfokú szerkesztői tudatosságát: a prózaregény elbeszélésszerkezetét vizsgáló Renate Wiemann ugyanis a művön belüli szerkezeti elemek együttes figyelembevételére alapján – a fiúk történetének leszámításával – ugyancsak hét nagy szakaszra bontotta a cselekményt.³²

Irodalmi teljesítmény

Prózai és verses művek összevetése, melyek ráadásul különböző nyelven íródtak, mindig kockázatos vállalkozás. Az összehasonlító irodalomtörténet számára az összevetés rendkívül tanulságos, annak ellenére, hogy a két mű irodalmi karaktere a műfajváltás következtében alapvetően különbözik egymástól, s a két szerző teljesítménye nehezen összemérhető. Tovább nehezíti az értékelést, hogy az eredeti mű értelmezési kísérletei rendkívül változatosak, nem egyszer élesen ellentmondanak egymásnak,³³ s a magyar feldolgozás irodalmi értékéről két, csak

³² WIEMANN (29. jegyzet), 72–84; vö. Lázár, 1890, 350–360.

³³ Vö. pl. *Fortunatus* (8. jegyzet); Walter RAITZ, *Fortunatus*, München, 1984; Anna MÜHLHERR, „Melusine” und „Fortunatus”. *Verrätselter und verweigerter Sinn*, Tübingen, 1993; Nina KNISCHIEWSKI, *Die Erotik des Geldes. Konstruktion männlicher Geschlechtsidentität im „Fortunatus”*, In *Genderdiskurse und Körperbilder im Mittelalter*, hg. v. Ingrid BENNEWITZ, Hamburg, 2002, 179–198; Ki-Hyang LEE, *Armut als neue Qualität der Helden im „Fortunatus” und im „Goldfaden”*, Würzburg, 2002.

részben megalapozott, negatív vélemény született. Lázár Béla és Dézsi Lajos azonban csupán a fontosabb cselekménybeli különbségeket vette számba, s nem elemzte a módosítások tendenciáját és összefüggését az egész mű koncepciójával.

Megállapítható, hogy mindkét szöveg összetett történeti képződmény, mely sajátos szerkezeti és művészi egységet alkot. A verses feldolgozást nagyfokú szabadság jellemzi fő forrásával szemben, s a prózaregény kontextusában, az újonnan integrált elbeszélő témák és motívumok, valamint az új műfaj hagyományainak együttes figyelembevételével, önálló műként értékelhető. Ez a nagyfokú szabadság a 16. századi írásbeli és orális epika egymásrataltsággal együtt felveti a kérdést, hogy a közvetlen szövegforrásra nem visszavezethető verses históriák (pl. *Telamon*, *Árgirus*) esetében szükséges-e egyáltalán olyan írott forrást keresni, amely minden tekintetben megfeleltethető a feldolgozásnak? A szövegtörténet megismerésének feltétele a tárgy- és motívumtörténet felderítése, melynek az írott források mellett elválaszthatatlan részét alkotja a szóbeli hagyomány.

A prózaregény egyik alapvonása az átfogó jelentésképző minták, a történetértelműen meghatározó tényezők és az egységes, zárt világkép tagadása.³⁴ Ez a sajátosság jórészt hiányzik a magyar változatban. Az eredeti műben elválaszthatatlan egységbe fonódik az elbeszélés mód csupán látszólagos egyszerűsége, a mesei jelleg, a poétikai-retorikai eszközökkel álcázott társadalmi-gazdasági metaforika és az értelmes életvitel mellett állásfoglalás a pénz mindenhatóságát hirdető felfogással szemben. Mindez egyáltalán nem, vagy csupán nyomokban jelenik meg a feldolgozásban. Formai tekintetben a német *Fortunatus* a kor fontosabb műfajainak és műfajrészeinek gyűjtőmedencéje, a különböző elbeszélő minták, források és ösztönzések integrációs területe, melyben sajátos egyensúlyt alkotnak az udvari-heroikus regény, a novella, a mese, a Schwank-hagyomány, az utazási irodalom, a krónika és több más műfaj elemei.³⁵ Ezzel szemben a magyar feldolgozást a verses epika, a mese és a lovagregény motívumai és tendenciái mellett az erkölcsi fejtegetések határozzák meg alapvetően.

Közös vonás a fejlett kompilációs technika kreatív alkalmazása a különböző előképek, források önálló feldolgozásában és az új elbeszélő minták – ott a prózaregény, itt a verses regény – létrehozásában. Míg az eredetiben maga a cselekmény hordozza az alap gondolatot, a magyar változatban különböző morális eszmék igazolására szolgál a történet. A moralizációnak ez a felerősödése a szóra-koztatás rovására a feldolgozás egyik fő, a műfaj által rögzített sajátossága. A feldolgozás jelzi a folyamatot, melynek során a verses regény az epikus anyag és a moralizáció erőteljes megnövekedése révén kezdi szétfeszíteni a históriás ének műfaji modelljét, s ezzel közvetve előkészíti a világi tárgyú regényes prózai történetek befogadását.

³⁴ Jan-Dirk MÜLLER, *Die Fortuna des Fortunatus*, In *Fortuna*, hg. v. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, 1995, 216–238.

³⁵ WIEMANN (29. jegyzet); *Fortunatus* (8. jegyzet), 207–208.

Fortunatus és fiainak története a prózaregényben elsősorban azt példázza, hogy a bölcsesség előbbre való a gazdagságnál.³⁶ A Fortuna adományai közül történő választás elhagyása és Andolosia történetének redukciója miatt ez a gondolat nem jelenik meg a feldolgozásban, s a helyes választásról és Fortuna veszélyeiről való reflexió a háttérbe szorul. Ezzel átértékelődik a szerencse uralkodó hatalom-szerepe is.

A cselekmény történeti ideje és térbeli kerete a prózaregényben viszonylag jól meghatározható, s a mű erős szálakkal kötődik a korabeli valósághoz. A mesei elemek be vannak ágyazva a racionális cselekvés összefüggéseibe, és a főhős többdimenziós figura. Ezzel szemben a magyar szerző történelem előtti idősíkra transzponálta az eseményeket, jobbra homályban hagyta a földrajzi környezetet, háttérbe szorította a valóságra utaló mozzanatokot, felerősítette a mesei vonásokat, és a hős típus jellegét állította előtérbe. A prózaregény két részre tagolt, számos önálló epizód összekapcsolására épülő cselekménye három generáció példáján mutatja be a gazdagsággal kapcsolatos magatartás lehetőségeit, a pusztán pénzre épülő boldogság viszonylagosságát, gazdagság, bölcsesség és tapasztalat egymásrautaltságát.³⁷ Ezzel szemben az egységes szerkezetre épülő feldolgozás egyetlen hősré összpontosít, akinek a gazdagság csupán eszközül szolgál a szülők iránti kötelesség teljesítéséhez, s akinek sorsa a gyermeki szeretet, valamint a szerencse és a saját ügyesség révén lehetséges felemelkedés pozitív példájaként jelenik meg. A magyar szerző következetesen mellőzte a regényben többször felbukkanó keresztény vallási elemeket, a felekezeti gondolat azonban a másutt is megragadható aktualizáló törekvés jegyében megjelenik a szövegben. Az erkölcsi, vallási szemlélet túlsúlyára utal, hogy a szerencse és a gazdagság mindig csak Isten (Jupiter) után, a második helyen áll Fortunatus értékrendjében.

Az összevetés felhívja a figyelmet arra is, hogy a verses históriák intertextuális viszonyrendszerének vizsgálatában az egyedi szövegekre vonatkozó jelölt idézeteken, utalásokon kívül tekintetbe kell venni a műfajokhoz, szövegtípusokhoz, elbeszélő mintákhoz és motívumokhoz fűződő kapcsolatokat is, valamint ezek funkcióit. Nem állítható, hogy a magyar szerző „rossz elbeszélő”,³⁸ s nincs érzéke a „mese kerekdedségére” iránt.³⁹ Kétségtelen, hogy a cselekményt megszakító morális reflexiók nehézkessé teszik az olvasást, ugyanakkor a költő szorosabbra fűzte a tér, idő és cselekmény egységét. A prózaregény kompozíciós eszközeinek

³⁶ Dieter KARTSCHOKE, *Weisheit oder Reichtum? Zum Volksbuch von Fortunatus und seinen Söhnen*, In *Literatur im Feudalismus*, hg. v. Dieter RICHTER, Stuttgart, 1975, 213–259; Detlef KREMER, Nikolaus WEGMANN, *Geld und Ehre. Zur Problematik frühneuzeitlicher Verhaltenssemantik im „Fortunatus”* In *Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven*, Bd. 2, hg. v. Georg STÖTZEL, Berlin–New York, 1985, 160–178.

³⁷ Wolfgang HAUBRICHS, *Glück und Ratio im „Fortunatus”*. *Der Begriff des Glücks zwischen Magie und städtischer Ökonomie an der Schwelle der Neuzeit*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik 13 (1983), 28–47.

³⁸ LÁZÁR, 1890, 372.

³⁹ DÉZSI, 1930, 496.

egy része, így például az epizódok beillesztése az életrajz és az utazás elbeszélő modelljébe, a motívumok összekapcsolása, az előre- és hátrautalások, az azonos helyzetek és motívumok ismétlése, variálása és szembeállítása, megtalálható a feldolgozásban is. A részeken belül a magyar szerző törekedett az egységes szerkezetre, s az események menetét, a szereplők rendjét, jellemét és funkcióját érintő átalakításait következetesen saját célkitűzésének szolgálatába állította. Eredeti invencióját tanúsítja a regényben nem található vagy nem azonos módon előadott jelenetek élénk, feszültségteli, helyenként drámai kidolgozása. Fejlett elbeszélő képességére utal, hogy következetesen a cselekménnyel motivál, s belső monológokkal növeli a történet lélektani hitelét. Jelentős teljesítménye a nagy mennyiségű új elbeszélő téma és motívum produktív felhasználása és egységes kompozícióba foglalása a történettel. Nyelvi, stiláris megoldásai nem emelik a kor gyakorlott verselőinek átlaga fölé, a kidolgozásmód költői értéke azonban vitathatatlan. Az a tény, hogy a verses feldolgozásnak csupán egyetlen nyomtatott kiadása ismert, jelzi, hogy a műfaj fölött eljárt az idő; a téma azonban továbbra is aktuális maradt.

Tekintettel a mű fiktív elemeire, önálló részeire, motivikus, nyelvi és verselési sajátosságaira, valamint az átdolgozó szövegkezelési attitűdjére, költői koncepciójára és invenciójára, a verses *Fortunatus* legalább részben relativizálja az 1600 körülre datált, esetleg a 17. század első évtizedében keletkezett, feltételesen Czobor Mihálynak tulajdonított *Theagenes és Charicliának* a verses regény történetében játszott „egyszerre páratlan és kezdeményező” szerepéről, „első kísérlet” jellegéről szóló korábbi állításokat.⁴⁰ Valójában itt is egy eredetileg prózai mű verses feldolgozásáról van szó, s a verses forma oka ugyanúgy nem az énekkers dominanciája, hanem a téma hangsúlyozottan fikciós volta. A verses *Fortunatus* rokonsága a históriás énekekkel nyilvánvaló, de legalább ugyanennyi szál köti össze a verses regény, a románc műfajával. Ebben az értelemben helyet kell kapnia a verses regény korai magyarországi történetében, s előkelő hely illeti meg a műfaj 17. század végi megújítási kísérleteinek előzményei között.⁴¹

⁴⁰ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk., sajtó alá rend. JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, 2000, 633; *Régi Magyar Költők Tára XVI. század*, X, Czobor Mihály (?), *Theagenes és Chariclia*, sajtó alá rend. KŐSZEGHY Péter, Budapest, 1996, 330.

⁴¹ Vö. JANKOVICS József, *Gyöngyösi, a költő-filológus. Az Új életre hozott Chariclia szövegalkulása*, In GYÖNGYÖSI István, *Új életre hozott Chariclia*, sajtó alá rend., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, 2005, 479–529; Uő, *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő*, In *A magyar irodalom története* (20. jegyzet), 522–538.